

עזה ואנשיה: גלות וחורבן

סיפורם הקשה של העיר עזה ותושביה במלחמת העולם הראשונה אינו מוכר בספרות הזיכרון ובספרות המחקר של תולדות המלחמה אלא בקוויו הכלליים ביותר. משום מיקומה בקו החזית הצבאית העות'מאנית-הבריטית, הפכה העיר השלישית בגודלה בארץ (אחרי ירושלים ויפו) לזירת קרבות הרסנית באביב-קיץ 1917. כל תושביה, כ־40 אלף נפש, פונו בצו צבאי עות'מאני ונפוצו לכל עבר, ברחבי הארץ ומחוצה לה, והעיר עצמה נחרבה בפעילות מלחמתית. הסיפור של עזה, כותב דוֹתָן הַלֹוֹי, הוא אמנם מקרה קיצוני ולא-מייצג. אבל היעדרו מן המורשת הכתובה יש בו כדי לשקף את השתיקה המאפיינת היבטים רבים של הוויית המלחמה בארץ, בייחוד בחברה הערבית שמיעטה לתעד את קורותיה. עם זאת, המאמר מעיד שהמקורות הקיימים מאפשרים שחזור של האירועים האלה, לפחות באופן חלקי.

"המלכים בכבשם עיר יחמסוה וישפילו את האדירים שביושביה. כך דרכם לעשות" (קראן, סורת הנמלים)

בכל הנוגע למצבה של החברה הערבית בארץ ישראל-פלסטין בזמן מלחמת העולם הראשונה רב עדיין הנסתר על הגלוי. להוציא מספר מחקרים חשובים שראו אור בשנים האחרונות, נושא זה לא נבדק במחקר, שחיפש את סיפורן של שנות המלחמה בעיקר במחוזות אחרים. היסטוריונים צבאיים של המלחמה בארץ עקבו אחרי מהלכי הצבאות בשדות הקרב המשתנים, מתוך תפישה כי בהם התחוללה ההיסטוריה של התקופה; ואילו המחקר המדיני ראה בין שורות המסמכים והתכתובות הדיפלומטיות את לב הסיפור ההיסטורי. יתרה מזאת, התיקוף (פריודיציאה) שנעשה מקובל במחקר לאור ההתמקדות בסכסוך הלאומי בארץ בתקופת המנדט, תחם את "ימי מלחמת העולם" באופן ברור בנקודת שוך הקרבות, ולרוב לא נבדקו השלכותיה החברתיות והפיסיות של המלחמה, שהורגשו בארץ גם שנים לאחר מכן. תיחום המרחב והזמן של המלחמה בכתיבה ההיסטורית דילג בנקל מעל קורות החברה בארץ בשנים שבהן התרחשה. חסר זה מעוגן גם בסיבות מתודולוגיות ברורות, שכן בניגוד לשפע החומרים שיוכל למצוא מי שחוקר את החברה היהודית של "היישוב" בזמן המלחמה, על אודות החברה הערבית קשה למצוא עדויות בנות התקופה. חברה זו מיעטה לכתוב ולתעד את עצמה, העיתונות הערבית פסקה במהלך המלחמה, ומסמכים של מוסדות שפעלו בחברה הערבית כמעט לא נשמרו. כתוצאה מכך, אירועים ותהליכים בעלי

ב־22 בחודש שעבאן שנת 1335 לספירה המוסלמית (12 ביוני, 1917) חזר עֶתְ'מָאן מְצַטְפָּא אל-טִבְּאֵע אל עירו עזה לכמה שעות על מנת לנסות ולהציל דבר־מה מנכסיה הרוחניים. מהעיר רמלה, שבה השתכן בחודשים הקודמים כמהגר, הוא יצא מלווה בקבוצת חיילים אל עזה, שהייתה כעת לשדה המערכה בין הצבא העות'מאני לצבא הבריטי. בהגיעו נגלתה לעיניו העיר שוממה וחרבה, ורק הדי הפגזות מדי כמה דקות הפרו את דממת המוות ששררה מסביב. ללא עיכובים מיותרים פנה אל מקום המסגד המרכזי, רק כדי לגלות שהמבנה המוסלמי העתיק חרב גם הוא. בחצר המסגד היו מפוזרים קרעי גיליונות של כתבי יד, ספרי קראן והלכה שנאספו בעיר במשך דורות. הוא העמיס בחיפזון על גב הבהמה שהביא עמו את הכתובים ששרדו את ההפגזות ופנה חזרה לעבר רמלה. "נזכרתי באסון של ספרד, במאורעות הטטארים ובפשעים שהם ביצעו", כתב אל-טִבְּאֵע, שיהיה לימים ההיסטוריון המרכזי של העיר עזה, "ויצאתי את העיר בוכה וכואב" (טבאע, **אתחאף אל-אעזא פי תאריח' ע'זה**, כרך 1, עמ' 315; כרך 2, עמ' 119).

דוֹתָן הַלֹוֹי הוא תלמיד לתואר שני בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב. עבודת הגמר שלו דנה בהיסטוריה של העיר עזה בעת החדשה.

dotanhalevy@gmail.com

עזה לפני המתקפות

הריסות בעזה אחרי המתקפה הגדולה, 1917

חשיבות ועניין היסטורי להבנת שנות המלחמה והתקופה שבאה אחריה טרם נחקרו לעומק, והוצגו עד כה בעיקר בהקשריהם הצבאיים או הפוליטיים.

במאמר זה אני מבקש להיכנס אל תוך הפער הזה ולספר את סיפורם של אנשי העיר עזה, זירה מקומית אך בעלת חשיבות להבנת המלחמה בארץ ישראל-פלסטין. בהיסטוריוגרפיה של המלחמה נודעה המערכה על עזה כזו שפתחה את השער בפני הבריטים לכיבוש ארץ ישראל וסוריה. הקרבות נבחנו מקרוב ושוחזרו, עד לרמת העמדות שבהן שכנו החיילים, בעשרות מאמרים וספרים, והשלכותיה הרחבות של ההחלטה הבריטית לכבוש את הארץ נדונו באריכות. ואולם השיח ההיסטורי טרם בחן את קורות העיר עצמה ואת גורל תושביה, הן כשהייתה לשדה קרב והן לאחר מכן. אני מבקש לדון בפניו העיר מתושביה, בגורל התושבים ובהרס שהתחולל בעיר, וכן בניסיונות לשיקום העיר בתקופת המנדט כדי להדגים את השלכותיה של המלחמה. לא אדון באופן מפורש במצבם של תושבי עזה הערבים בהשוואה לאנשי היישוב היהודי בארץ, אף כי בסוגיות מסוימות אכן מתבקשת השוואה שכזו. ההנחה המרכזית שלי היא, כי מבט כזה המתמקד בעיר ובאנשיה בצל המערכה הצבאית ולאחריה מאפשר חשיפה של סוגיות חברתיות ואף צבאיות נסתרות מן העין. במסגרת זו, אני מבקש להדגים כיצד הדיכויטומיה הנהוגה במחוזותינו בין כתיבה היסטורית צבאית לבין עיסוק בהיסטוריה חברתית אינה חושפת את הסיפור השלם. ראשית, ההנחה שהסיפור ההיסטורי מתמקד אך ורק בשדה הקרב של עזה מתבטלת כשמתואר סיפורם של פליטי אותנו שדה קרב, סיפור שחלקו בתולדות המלחמה מתרחש במישורים אחרים לגמרי. בדומה לכך, נתיבי ההגירה של פליטי עזה פורמים את המרחב המסודר והמתוכנן של "מרשמי" הקרב הצבאיים. ושנית, סיפור חורבנה של העיר מדגים כי בעיני הסוכנים ההיסטוריים שדרכם מסופר כאן סיפורה של העיר – אזרחים וחיילים כאחד – הייתה לעתים ההבחנה בין היותה של עזה "שדה קרב" לבין היותה פשוט "עיר", מטושטשת או שלא הייתה קיימת כלל.

בסוף חודש פברואר 1917 השלים הצבא הבריטי את התקדמותו במדבר סיני וכבש את ח'אן יונס. הצבא העות'מאני, שהתייצב על קו עזה-תל שריעה-באר-שבע, התכוון לקרב בלימה בלתי-נמנע כדי לסכל את כניסת הבריטים לארץ. ברי היה כי הבריטים עתידים להתקדם בנתיב הכניסה ההיסטורי דרך העיר עזה, שהפכה במהלך חודשי החורף למתחם צבאי מבוצר. עזה באותם ימים הייתה העיר השלישית בגודלה בארץ ישראל, אחרי ירושלים ויפו. המדריך הצבאי שהופץ בצבא העות'מאני קבע, כי מספר תושביה הוא 40 אלף איש, אומדן שבו תומכים מקורות רבים בני הזמן. אולם מאחר שבספרות ההיסטורית והמחקרית קיימים גם אומדנים נמוכים יותר, נוכל לקבוע לצורך הדיון

כאן כי אוכלוסיית העיר נעה בין 35 ל-40 אלף תושבים. עם זאת, על אף גודלה וחרף הגדרתה הרשמית כבירת נפה (קֶזָא) בתוך הפלך האוטונומי (מֶתְצֶרְפֶּלֶכ) של ירושלים, בשנות המלחמה היו כבר ימי גדולתה של העיר מאחוריה. חשיבותה ההיסטורית של עזה נבעה מהיותה נקודת חניה והצטיידות לעולי הרגל למכה שבאו מארצות המגרב וממצרים. כמו כן התקיים בעיר השוק הגדול בדרום הארץ, ומנמלה יוצאו לאירופה תוצרי "אסם התבואה" של צפון הנגב והשפלה. העושר שהצטבר בה הביא ליצירת שכבת נכבדים (אֶצִיֵאן), שהחזיקה במרבית אדמות הכפרים שבמחוז ואיישה את תפקידי המנהל והדת בעיר. במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה הלך תפקידה כתחנה על דרך החג' והתפוגג, הנמל הוזנח עם צמיחתם של נמלי יפו וחיפה בשלהי המאה, ובאר-שבע שהוקמה בשנת 1906 כבירת מחוז מקבילה זכתה למרב תשומת-הלב השלטונית. ערב המלחמה הייתה אמנם עיר גדולה ומרכז שירותים אזרחי, אולם כמוקד כלכלי ופוליטי הייתה לה חשיבות משנית.

עם פרוץ המלחמה עזבה את העיר קהילת הזרים המצומצמת שחייתה בה, אשר כללה בעיקר מיסיונרים. גם הקהילה היהודית, שמנתה כ-130 איש, ספרדים ברובם, עזבה את העיר עד מהרה כמעט בשלמותה. מאוכלוסייתה הערבית של עזה עזבו אותה כמה מאות אנשים בשלביה המוקדמים של המלחמה, בעת שהעיר הופצה על-ידי ספינות מלחמה איטלקיות במהלך שנת 1915. עקב גיוס הגברים לצבא העות'מאני וצמצום הפעילות החקלאית בכפרים שהקיפו את העיר, שווקיה נדמו ואוכלוסייתה, כמו בשאר חלקי הארץ, עסקה בהישרדות בימי הרעב ואי-הוודאות. אירועי החורף בשנת 1917 העלו את העיר עזה ותושביה על נתיב שונה מזה של שאר חלקי הארץ: בעקבות הפגזות יפו ורמלה על-ידי ספינות מלחמה ומטוסים בריטיים ב-25 בפברואר, הוחשו ההכנות העות'מאניות לקראת תקיפה קרקעית בריטית של ערי החוף. בעזה המשמעות של תכונה זו הייתה פינוי כללי של האוכלוסייה האזרחית.

פינוי העיר מתושביה

הפקודה ניתנה בערב ה-1 במרס. לעזה הגיעו המֶתְצֶרְפֶּלֶכ של ירושלים ומפקד הכוח שישב במתחם הצבאי שְלֵאֵלָה (כיום סמוך לקיבוץ עין הבשור), על מנת לבשר לקאימקאם של עזה, מְעִין בֵּי, על הפקודה לפנות את העיר. הכרוז החל לעבור בין הבתים ולהודיע כי בתוך יומיים יהיה על התושבים להתפנות מהעיר "ואפילו יהיה זה בזחילה על הברכיים", והושמעה אזהרה כי מי שלא יעזוב במועד שנקבע ישרפו עליו החיילים את ביתו וחפציו (טבאע, כרך 1, 314). הקאימקאם פנה אל הכפרים הסמוכים על מנת להביא מהם עגלות, וביפו ובכפרי המתצרפלק של ירושלים נמסרה פקודה להעביר את כל המות המשא והעגלות לעזה. אולם באותם ימים החל קציר

השעורה, בהמות ועגלות הוסתרו, והרוב החלו את יציאתם מהעיר ברגל. את ראשוני היוצאים מהעיר פגש יום למחרת משה סמילנסקי: "כל הדרכים מלאות חבורות חבורות של גולים ועל פני כולם חותם הרעב והאסון", כתב בזיכרונותיו. הגולים סיפרו לו כי אנשי צבא עברו מבית לבית, היכו את יושביהם בשוטים ולא התיירו להם לקחת עמם דבר, למעט צידה מועטה לדרך (משה סמילנסקי, **זכרונות**, כרך עשירי, תל אביב: התאחדות האיכרים בארץ ישראל, תרצ"ה, עמ' 196-197). רבים מהמהגרים ביקשו להיטמע בכפרים הסובבים את העיר, על מנת שיקל עליהם בעתיד לחזור. רבים אחרים ביקשו להתיישב באדמות הכפרים במחוז שהיו בבעלותם. בביוגרפיות של אנשי עזה מוזכרים הכפרים תל אל-תַרְמֶס, קַטְבָה, ג'וּרְה־עֶסְקָלָאן, מַגְ'דֵל ופְּלוּג'ה כמקומות שבהם השתכנו בחלק מתקופת הגירוש או בכולה. עם זאת, אלה שבחרו להתיישב בכפרים בסביבתה הקרובה של העיר מצאו את עצמם עד מהרה נודדים שוב, לאחר שאף כפרים אלה פונו מיושביהם. בצד כפרים הסמוכים לעזה, כמו בית חַנוּן, אבו מַעְלֶק ואֶם חַרְג'ה (המוכר יותר כבית ג'רְג'ה), פונו לעתים גם כפרים מרוחקים יותר כמו פְּפֻח'ה ששכן 19 קילומטר ממזרח לעזה, ודיר סַגְ'ד ששכן 12 קילומטר מצפון לעיר, שבמקצתם שכנו יחידות צבא עות'מאניות. משפחות העיר העניות מצאו את עצמן מתדפקות על דלתות הכפרים בבקשה לעזרה. יעקב פת ורחל ינאית פגשו קבוצת משפחות תועה כזו בסביבות הכפר סַמְסָם, כ-20 קילומטר מצפון-מזרח לעזה. היה זה ימים אחדים לאחר הגירוש, והמשפחות העזתיות שנדדו בדרכים מצאו מקלט במערות ובכוכים שבקירות הוואדיות:

לא ידעתי פשר הדבר. ירדתי מעל הסוס, ניגשתי לפתח אחת המערות ושאלתי ערבי זקן למעשיהם בוואדי. "אנו גרים כאן, חַנְאג'ה". הממשלה התורכית העבירה את תושבי עזה ממקומם. הגברים נושאי הנשק גויסו, ואילו בני משפחתם נעזבו לנפשם בחרפת רעב. בלית ברירה מצאו להם את המקום הזה וכאן הם גרים. הנשים מקוששות זרדים ואוספות גללי בהמות של הצבא, ומתוך הגללים הם מוציאות את הגרעינים, וטוחנות אותם בריחים של יד. וזה מזונום. "ככה זה, חוואג'ה, ככה אנו חיים" סיים הזקן את סיפורו. רחל ירדה מהסוסה, פסעה לעבר המערה והציצה לתוכה. המקום לא היה ראוי אף למשכן בהמות. בינתיים נאספו דרי הכפר. נשים וילדים מזי רעב, קרועי בגדים ומוכי פצעים סבבו אותנו וביקשו רחמים. חלקתי את מעט האוכל והכסף שהיה בידינו ומיהרנו להתרחק ממחזה הזוועה שלא אשכחנו. (יעקב לובראני [עורך], **זרכו של אדם: קובץ לזכרו של יעקב פת**, הרצליה: הוועדה להנצחת זכרו של יעקב פת, 1958, עמ' 25)

מגורשים אחרים הרחיקו נדוד עוד יותר. "תושבי עזה שגורשו מבתם התיישבו בכפרים הסמוכים לבן שמן",

תיאר אחד מאנשי "השומר" ששמר באותם ימים בחווה, "הם סבלו רעב והיו נוהגים לצאת לשדות לקושש עצים להסקה ולאסוף מכל הבא ליד" (מרדכי יגאל, **עלי אוכף**, תל אביב: מערכות, 1982, עמ' 64). בתיאוריו של אל-טַבְּאע, הגורל האכזרי ביותר פקד את העניים, שנלקחו מהכפרים שבהם התיישבו והועברו על-ידי הצבא העות'מאני לערים חוּמָץ וחמאת שבסוריה. "רבים מהם מתו בצמא וברעב", כתב, "לא היה מי שיקונן על מצבתם, שירחץ את גופותיהם, יעטפם בתכריכים, יתפלל עליהם ויקבור אותם. את המתים היו זורקים בבגדיהם בבארות נטושות כפי שזורקים פגר חיה" (אל-טַבְּאע, כרך שלישי, עמ' 315). אל-טַבְּאע עצמו, יש לומר, לא היה בין אלה שהגיעו לסוריה, והתבסס על סיפורים ששמע לאחר המלחמה. כפי שנראה להלן, עדויות מקבילות מחזקות את הטענה כי אנשי עזה אכן הגיעו גם למחוזות מרוחקים.

תפקיד חשוב בשיכון אנשי עזה מילאו קרובי משפחה בערים הגדולות של הארץ, מרמלה ועד דמשק. בהעדר כתיבה ביוגרפית רבה מתקופה זו אפשר להיעזר בפרטים שידועים על משפחות מרכזיות בעיר. משפחת אל-שַנְא, למשל, ממשפחות הנכבדים החשובות בעזה, היגרה כולה לחברון. אחד הכותבים החשובים על העיר עזה, אברהם ח'ליל אל-סַפְּי, כתב כי אביו, שהיה סנדלר, העביר תחילה את משפחתו יחד עם סנדלרים אחרים מעזה לשכם, אולם אחר-כך הצטרף למשפחות הרבות שהשתכנו ברמלה ובלוד; כתוצאה מכך, סַפְּי עצמו נולד ברמלה (אברהם ח'ליל סכיכ, **שריט אל-זכריאת ען ע'זה קבל נצף קרן**, ירושלים: דאר אל-כתב, ללא שנה, עמ' 30; הנ"ל, **ע'זה עבר אל-תאריח**, עזה, 1994, כרך 15, עמ' 66). עבדאללה צאלח אל-עַלְמִי, דמות בולטת בקרב נכבדי העיר, שעמד לפני המלחמה בראש עיריית עזה, היגר גם הוא לשכם ולאחר מכן עבר לדמשק. גם יפו הייתה יעד הגירה מרכזי, אולם רבים מאלה שהגיעו אליה נאלצו לעזוב ולשוב לנדוד כאשר יצאה פקודת הגירוש גם ממנה בסוף חודש מרס. בניגוד לאוכלוסייה היהודית, רק חלק קטן מאוכלוסייתה הערבית של יפו יצא את העיר, ורבים מבין היוצאים היו פליטי עזה. אלה הועלו, יחד עם רבים מיהודי יפו, על רכבות ונשלחו לירושלים.

פינוי העיר עזה, כמו גם פינוי יפו אחריה, לא היה מהלך אימפולסיבי לא-מתוכנן. בניגוד לאופן שבו הוצגו החלטותיו של ג'מאל פאשא בהיסטוריוגרפיה היהודית והערבית, עדויות שונות מעלות, כי מאחורי פקודות הפינוי עמד היגיון צבאי סדור, שנבע מהבנה נכונה של התמונה המרחבית של המלחמה. בהעדר עדויות זמינות מהימים שלפני פינוי עזה, אפשר ללמוד זאת מההסבר שנתן ג'מאל פאשא עצמו לקונסול הספרדי לפני הפינוי באותו החודש מיפו, על האופן הצפוי של הוצאת הפינוי אל הפועל. לשיטתו, המגורשים היו אמורים מלכתחילה להתפנות ברכבות לאזורים הבטוחים שבין בעלבפ וחלב לבין חוּמָץ וחמאת; אלה שיחפצו להגר

למקומות קרובים יותר יוכלו לעשות זאת בכוחות עצמם, אך לא יקבלו את סיוע הצבא בכך. ככל הנראה, ג'מאל צפה ותכנן כי בעתיד יפוננו גם ערים אחרות בארץ ישראל, ועל כן ביקש לשלוח את פליטי יפו ועזה הרחק ככל האפשר. שמועות על הפינויים הבאים מרמלה, מחיפה ומירושלים אכן התהלכו כל העת בארץ. כמו כן, מתוך מסמכי הצבא העות'מאני עולה, כי תנועתם של המהגרים מעזה היתה נתונה למעקב תדיר. המֶתְצָרֶף של ירושלים, שהיה מהראשונים לקלוט פליטים, העביר לאיסטנבול דו"ח על אודות מקום מושבן של משפחות שהיגרו מיפו ומעזה, על אופן חלוקת המזון ועל מצבן הבריאותי. ב-4 במאי 1917, חודש לאחר הפינוי מעזה וימים ספורים לאחר הפינוי מיפו, הגיע דיווח מסוריה למשרד הפנים באיסטנבול ולפיו המהגרים שהגיעו מעזה ומיפו הועברו למחוז חמאת, שם שהו גם פליטים ארמנים. המושל המקומי ביקש בדיווח להפסיק לשלוח אליו פליטים (ככל הנראה ארמנים), והזהיר שמפאת המחסור באוכל ובמקומות לינה "מצבם יהיה רע". בחודש יוני דווח מאיסטנבול על 10,000 לירות שהוקצו לסיוע למהגרים מעזה ומיפו, וחודש לאחר מכן הועברה מסוריה בקשה נוספת להקצאת כספים להזנתם של "המהגרים הרבים", שאליהם התווספו עתה גם אנשים שגורשו מהעיר מדינה בחצי האי ערב, שגם היא פונתה בחלקה בחודש מרס. רכיב נוסף במבצע פינוי של עזה כלל העברה של חלק מהמפקדה הצבאית ושל מנהלת הנפה שישבה בעיר. היעד שנבחר לשם כך היה הכפר מֶסְמִיָה, כ-40 קילומטר מצפון-מזרח לעזה. בכפר הזה גם שוכנו חלק מנכבדי העיר שהיו בעלי תפקידים בממשל הנפה, ביניהם השיח' חֶאֶמֶד אֶל־סֶקָא אֶל־נֶנְדֶרִי, שהיה ממונה מטעם המֶתְצָרֶף על ענייני פנים בעזה, והשיח' ח'ליל נֶפֶא אֶל־עֶלְמִי, הממונה על ההקדשים (מֶאֱמֹור אֶל־אֶנְקָאף) בעיר. העברת כל משרדי מועצת הנפה נמשכה גם לאחר קרב עזה הראשון, ובתחילת אפריל 1917 עוד גויסו ביפו ובירושלים עגלות לשם כך. ב-3 במאי 1917 נמסר מפי מְנִירֵי, יי, המֶתְצָרֶף של ירושלים, כי מפקדת הצבא וציוד מועצת הנפה הועברו בשלמותם למסמיה (הפרטים בפסקה לעיל לקוחים מתוך דו"חות מהאגף העות'מאני של "ארכיון ראש הממשלה" [Başbakanlık Arşivi] באיסטנבול).

לקבוצה קטנה של משפחות נכבדים מעזה, פונקציונרים בממשל הנפה ובעירייה, הוצע פתרון ייחודי לתקופת הקרבות: הוכנו להם בתים במושבות היהודיות. לפי הפרוטוקולים של ישיבות ועד המושבה של ראשון לציון מאותה תקופה, שלושה ימים לאחר הפינוי מעזה, הודיע מְח'תֶאר המושבה לוועד, כי הממשלה דורשת להקצות 100 חדרים על מנת לשכן בהם את "המעולים שבפליטי עזה". את כלכלתם של האחרונים התחייבה הממשלה לספק למושבה. שלושה מחברי הוועד של ראשון לציון מונו לאתר את הבתים הראויים ולסדרם לקליטת הפליטים. בוועד של המושבה גדרה נדונה, בסוף חודש פברואר 1917, האפשרות שהקאימקאם של עזה יעבור

להשתכן במושבה לימי המלחמה. אנשי גדרה נערכו לקליטת חפצים וציוד של מנהלת הנפה, ונקבע כי בעניין המקום שבו ישוכן הקאימקאם עצמו "עוד נראה איך יפול דבר". הדבר אכן נפל, ומספר ימים לאחר הפינוי מעזה נדרשה המושבה להכין דירה לקאימקאם ולחבר המג'לס (המועצה) ח'ליל בֶּקִיסֶו. השניים בחרו לעצמם דירות בגדרה ולבעליהן, האדונים רצ'קובסקי וזבולון יפה, לא נותר אלא לפנותם. ועד המושבה התחייב לפצותם על ההפסד הכספי בתקופה שבה נלקחו בתיהם. במהלך חודש אפריל יצאה פקודת פינוי גם למושבות ראשון לציון ורחובות. הפינוי אמנם לא יצא לבסוף אל הפועל, אך ככל הנראה עצם התכנון מנע את הגעתם של אנשי עזה למושבה. "עברו שבועות מספר והגולים לא באו אלינו", כתב בזיכרונותיו סמילנסקי, "מי יודע, אולי לא חפצו בני עזה לשבת בין כופרים או שמלמעלה ביטלו את הדבר" (סמילנסקי, שם, עמ' 197). בגדרה, לעומת זאת, הייתה נוכחותם של פליטי עזה מורגשת בהחלט. ב-17 במרס דיווח יוסף לישנסקי כי הקאימקאם של עזה אכן השתכן במושבה. יחד אתו הגיעו פקידים נוספים של מנהל הנפה ושל העירייה עם משפחותיהם. אלה שוכנו ב"בתים היותר גדולים" של המושבה, ובתוכם גם בביתה של צילה מרגולין, שתיארה ביומנה כיצד נאלצה לעבור יחד עם משפחתה ומשפחות אחרות לגור בבית-הספר של המושבה. המורים והתלמידים העתיקו את מקום לימודיהם לבית-הכנסת, שגם הוא פונה בתורו על מנת לאכלס חיילים של הצבא העות'מאני. שותפות גורל מעניינת נוצרה בגדרה, שאליה הגיעו בהמשך חודש מרס גם פליטים יהודים שגורשו מיפו, ומקצת מילדיהם למדו באותו בית-הספר שפונה למען מהגרי עזה. הבחירה במושבות היהודיות כאתר לשיכון נכבדי הפליטים מעזה מעיד במשהו על הדרך האמביוולנטית שבה ראה ג'מאל פאשא את המושבות החקלאיות הציוניות בארץ: על אף היותו, לדבריו, "אנטי ציוני", המושבות סימלו בעיניו איים של התנהלות כלכלית וחקלאית נכונה בעיצומו של המשבר שגרמה המלחמה.

לאור האמור לעיל, יש לבחון כעת גם את המניעים שהביאו לפינוי העיר. בעיני בני התקופה הצטייר ג'מאל פאשא, שכונה בפי הערבים גם "אל־סֶפֶאח" (שופך הדמים), כמי שפועל מתוך חשדנות, נקמנות ואכזריות בהתייחסו לתושבי הארץ. שמועות שהתהלכו בארץ סיפרו, כי סיבת הגירוש מעזה הייתה מכתב שנפל לידי, ובו קריאה לתושבים מהקונסול הבריטי בעיר לפני המלחמה להישאר במקומותיהם, שכן עוד מעט יבואו הבריטים להצילם. הגנרל הגרמני קֶרֶס פון קֶרֶסֶנשטיין (Kress von Kressenstein), ראש מטהו של ג'מאל פאשא (ומאוחר יותר מפקד הכוחות העות'מאניים בחזית הדרום), טען, כי "שנאתו היוקדת" של ג'מאל פאשא לערבים הביאה אותו לקבל את החלטת הגירוש: "על אף מחאותיי, אוכלוסייתה של עזה גורשה אל תוך הארץ", כתב בזיכרונותיו. "חששתי כי הדבר יוביל

למעשי זוועה, כפי שאירע בעת גירוש הארמנים. ג'מאל פאשא הודה בפניי בגלוי כי השיקולים שהביאו אותו לנקוט צעד זה היו פוליטיים פנימיים, ולא צבאיים. בכך סכר את פי" (פרידריך פרייהר קרס פון קרסנשטיין, עם התורכים אל תעלת סואץ, תל אביב: מערכות, 2002, עמ' 194). גם אל-טבאע כותב בזיכרונותיו, כי הגירוש וחורבן העיר שבא אחרי נבעו מרצונו של ג'מאל פאשא להתנקם בעיר ולהחריבה עד היסוד. רעיונות אלה, צריך לומר, יש להם על מה להתבסס: ג'מאל פאשא נקט יד קשה נגד הלאומיים הערבים, ובעזה לא חסרו כאלה. בשנים שלפני המלחמה חלחה גישת המפלגה הדה-צנטרליסטית האופוזיציונית לעיר וקנתה לה שביטה בקרב רבים מנכבדיה. עד המלחמה היו כבר "אגודות הסתרים" הערביות סניפים וחברים בעיר, מהם הוגלו אחדים במהלך שנת 1916 לאנטוליה. שני בני משפחות נכבדים מעזה, עצאם בְּסִיסוֹ וּמְצַפֵּא אל-חֶסְיִי, אף הקימו בשנת 1912 באיסטנבול את האגודה הלאומית "הדגל הירוק" (אל-עֶלְם אל-אַחְדֵּה). האחרון נשפט במהלך המלחמה והוצא להורג יחד עם אביו, המופתי של עזה, עֶאֶרְךָ אל-חֶסְיִי, שהואשם בהפצת תעמולה בריטית בעיר; הם הוצאו להורג בשער יפו בירושלים, בינואר 1917. עֶצֶאם בְּסִיסוֹ נשפט אף הוא ונידון לתלייה, יחד עם איש "המועדון הערבי" העזתי וחבר האגודה הלאומית הערבית "אל-פֶּתָאָה", רֶשְׁדֵי אל-שֶׁנָּא.

ואולם התמונה הפוליטית בעיר הייתה מורכבת יותר מכפי שהבינו אותה המקטרגים על ג'מאל פאשא. למזלם הטוב של שני האחרונים שנידונו לתלייה, אביו של רושדי אל-שֶׁנָּא, סעיד, היה אחד מנכבדי עזה שייצגו את הגישה ההפוכה כלפי המדיניות העות'מאנית. סעיד אל-שֶׁנָּא היה פטריוט עות'מאני, מהאנשים המקורבים ביותר לג'מאל פאשא ומתועמלני הגיוס לצבא העות'מאני. בימי מתקפת הצבא העות'מאני על תעלת סואץ סיפק אל-שֶׁנָּא לג'מאל פאשא בהמות לרכיבה ולמשא, שאותן אסף בעיר ובכפרי הסביבה. שמועות התהלכו כי בפרדס התפוזים של אל-שֶׁנָּא החביא ג'מאל פאשא רזרות של "מאות גמלים טעונים בנשק ובתחמושת", ושהמידע שסיפק אל-שֶׁנָּא הביא לתלייתם של לאומיים ערבים רבים, בהם המופתי ובנו. בהשפעתו בוטל גזר דינם של בנו רושדי ושל חברו, והם שוחררו ממעצר שלושה ימים לפני המועד שנקבע לביצוע גזר הדין. סעיד אל-שֶׁנָּא לא היה היחיד. נכבדים אחרים כמותו השתייכו לשכבת פקידות, שנהנתה מתפקידים בכירים במג'לס העזתי והירושלמי ובעירייה של עזה והיו קשורים בטבורם אל מערכת המנהל העות'מאנית. אלה תמכו בפועל בצבא העות'מאני שישב בעיר, גם אם לא תמיד בשמחה גדולה, במשך שנתיים של מלחמה. גם מחוץ לשכבת הנכבדים בעיר זכו העות'מאנים לתמיכה, שהתבטאה בקריאה שדוקלמה בעזה גם שנים לאחר המלחמה: "יא אנגלי יא בן [...] מה אתה יודע על מלחמה, יחזור ויתקוף אותך העות'מאני, יוריד עליך

חבטה וסטירה, תברח ממנו כמו כלב" (סככי, ע'זה עבר אל-תאריח', עמ' 67). אך גם אם היה בעזה רכיב לאומי בולט, הרי את הלאומיות הערבית ראה ג'מאל פאשא כתופעה שבה יש "לטפל" באופן ממוקד באמצעות הגליות והוצאות להורג של דמויות מפתח. יש לזכור כי בתוך הצבא העות'מאני בחזית הארצישראלית ובסוריה היו גדודים רבים שהורכבו מחיילים ערבים, שבהם לא ראה ג'מאל פאשא כל דופי. בניסיון לשחזר את מערכת השיקולים של הפאשא בהחלטה לגרש את תושבי העיר, יש להזיז מלייחס לו ידיעת תוצאות המלחמה והתפרקותה של האימפריה. קשה אפוא לראות את התועלת שהיה מפיך מהפגנה של ענישה מקיפה כלפי אוכלוסייה שלמה של עשרות אלפי ערבים, שאתם יצטרך להתמודד ביום שלאחר המלחמה. כמו כן, בניגוד לחשדות שהובילו לתוכנית הפינוי של העיר מדינה שבחצי-האי ערב מתושביה, לג'מאל פאשא לא הייתה כנראה סיבה ממשית לחשוש מחבירת הכפרים והשבטים בסביבת עזה אל השריף חֶסְיִי, שמרד באימפריה. בני שבט תַּבְּאֵין השתתפו עם הצבא העות'מאני בקרב על תעלת סואץ ובני שבט הַתֵּיֶאָהָ עמדו לימין העות'מאנים עם התקדמות הבריטים לכיוון עזה ואף לקחו לאחר מכן חלק בקרבות. בכפרים סביב עזה ראו את המרד של השריף חֶסְיִי כעניין השייך לבדואים ולא לחקלאים, וממילא רוב הגברים בהם גויסו לצבא. נראה, אם כן, כי נכון יותר להבין את הגירוש מעזה כמהלך שנועד להקל על הצבא להיערך בעיר ובסביבתה ללא המעמסה שבדאגה לאוכלוסייה האזרחית. ביודעו כי הצבא הבריטי עשוי לתקוף בכל יום, ביקש ג'מאל פאשא להכין את זירת המערכה לקרב. על-פי היגיון זה הוא פעל, הן מבחינת האופן שבו בחר לבצע את הפינוי, הן בקביעת המקומות שפנו, והן באופן שבו עקב אחרי הפינוי. שיטת ההגליה הידועה בשם "סורגון" (sürgün), שכוונה כלפי אוכלוסיות או יחידים, הייתה נהוגה בהיסטוריה העות'מאנית ושירתה מטרת פוליטיות ודמוגרפיות שונות בתוך המרחב הגאוגרפי האימפריאלי. אולם המקרה שבו אנו דנים היה שונה: את הפעולה הצבאית כאן יש להבין כאקט שכוון מלכתחילה כלפי המרחב הגאוגרפי של העיר ולא כלפי האוכלוסייה דווקא, מהלך שכוונה במינוח העות'מאני "תֶּהְלֵיָה", שמשמעו ריקון או פינוי. ההבדל הסמנטי הזה מגלם גם את השוני שבין פעולות ההגליה שמהן סבלו הארמנים ודמויות מרכזיות ביישוב היהודי והערבי, לבין פינוי הערים שתוצר הלוואי שלו היה תלאות תושביהן. המקורות הערביים אף הם מתארים תקופה זו במונחים מתונים של "הֶגְ'יָה" (הגירה) או "תֶּהְלֵיָה" (גירוש או הגירה כפויה). מושגים חריפים יותר המציינים הגליה (נֶפֶי, או טַרְד) שמורים אפוא לתיאור ה"טיפול" העות'מאני במקרים מיוחדים בלבד. מעניין לציין בהקשר זה, כי דווקא בעדויות המגורשים היהודים מיפו ומתל-אביב מתוארת פעמים רבות חוויה זו כ"גלות".

את טענותיו של קֶרס פון קרסנשטיין יש לקבל אפוא בערבון מוגבל. הוא רחש אמנם כבוד רב לפאשא, אולם לא תמיד הסכים עם מהלכיו הצבאיים. לאחר שהיה יָד לגורלם המזעזע של הפליטים הארמנים בסוריה, חשש קרס פון קרסנשטיין שתרחיש זה יחזור על עצמו, והפעם באחריותו הישירה, ועל כן התנגד לפינוי העיר. לְגֵמַאל פאשא לא נותר אלא להשיב לו בקביעה, שמדובר בשיקולים פוליטיים, טענה ש"סכרה את פיו". ואולם את הסיבה האמתית אפשר להבין מדבריו של זה האחרון, כאשר נדרש להסביר לקונסול הספרדי בהמשך אותו חודש את הנסיבות לפקודת הפינוי גם מִיפו: "היעד שלנו הוא להגן על עצמנו בעיר כפי שעשינו בעזה, ואיך אתה רוצה שנגן על עצמנו בין הצרות והבכיות של נשים וילדים?" (Conde de Ballobar, *Jerusalem in World War I: The Palestine Diary of a European Diplomat*, in Roberto Mazza [ed.], London: Tauris, 2011, p. 167). בתגובה לפרסומים שקריים שהופצו באירופה על אודות גורלם של מגורשי יפו, חזרה ופרסמה סוכנות הידיעות של האימפריה, כי המניעים לגירוש הזה היו צבאיים בלבד. לפי הפרסומים, הפעולה הוכיחה את יעילותה במקרה של עזה, שבו אכן ניצח הצבא העות'מאני בקרבות מול הבריטים במרס ובאפריל. אין לטעות בכוונותיו של הפטריוט העות'מאני גֵמַאל פאשא: הוא התנגד לציונות, סלד מהלאומיות הערבית והצהיר על כך בריש גלי בכל הזדמנות, ועל כן ייתכן בהחלט שלא הזיל דמעה על גורלם של אנשי עזה, ובהמשך על אנשי יפו ותל-אביב. ואולם, בניגוד לאופן שבו הבינו זאת אנשי עזה ויפו, הפגיעה הישירה בהם לא היתה המטרה של פינוי העיר אלא התוצאה שלו.

חורבן העיר

הצבא הבריטי ידע על פינוי העיר. חייל ארטילריה עות'מאני ערק מחזית עזה ב־10 במרס והסגיר את עצמו לפטרול בריטי בח'אן יונס. הוא סיפר בחקירתו, כי כל תושבי עזה "עזבו את העיר לצפון" אחרי פקודה שניתנה מירושלים. כשבועיים לאחר מכן דיווחה מחלקת המודיעין באל-עריש למטה בקהיר, כי מרוקאי בעל נתינות צרפתית שהיה כולא בבית-הכלא העות'מאני בירושלים נמלט, חצה את הקווים והגיע אל המפקדה באל-עריש. בחקירתו סיפר, כי "אוכלוסיית העיר עזה מוצאת ממנה" וכי יפו לא פונתה. יום למחרת, ב־26 במרס, תקפו הבריטים את עזה, אך הלחימה העיקשת של הכוח העות'מאני, וכן טעויות בהבנת תמונת הקרב בפיקוד הבריטי, מנעו בעדם מלכבוש את העיר. בסוף אותו יום, כשפרשים בריטים כבר עמדו על המעוז החשוב עלי אל-מונטר (מדרום-מזרח לעיר) ואחרים צעדו ברחובותיה, ניתנה פקודת נסיגה והם עזבו את שדה הקרב והשאירו אחריהם 523 הרוגים. יומיים לאחר מכן פקד גֵמַאל פאשא לפנות את יפו ותל-אביב. הקשר הסיבתי בין

שני האירועים ברור לעין, כפי שהסביר גֵמַאל פאשא עצמו: ההצלחה בעזה הוכיחה את הנחיצות בפינוי התושבים גם מִיפו. גם את תושבי יפו לא הפתיעה פקודת הפינוי הפתעה גמורה; השמועה על הפינוי מעזה נפוצה תוך ימים ספורים ועוררה בהם דאגה רבה. מאיר דיונגוף, בחשש מן הבאות, אף נסע ללמוד את דרכי ההתארגנות של הפליטים ברמלה. ב־19 באפריל ניסו הבריטים לכבוש את עזה בפעם השנייה, אך גם ניסיון זה לא עלה יפה ותוצאותיו לבריטים היו אף קשות יותר מבמתקפה הראשונה.

בחודשים שלאחר מכן עסק כל אחד מהצדדים בחזית עזה בהתבצרות, ברענון ובשינוי סדר הכוחות, ובהעמדת שְדָרָה פיקודית חדשה. על אף שהייתה זו תקופה ללא קרבות, נמשכה הלחימה למעשה כל העת. את תפקיד הרגלים והפרשים תפסו כעת תותחי הארטילריה, המטוסים, וספינות המלחמה בים, שהאירו את לילות המדבר בהפגזותיהם והפילו חללים בקרב שני הצבאות. הארטילריה הבריטית פיצתה במהלך החודשים האלה על היכולות העלובות שהציגה בקרבות על עזה, ויחד עם המפציצים הבריטיים הייתה בעיר ובסביבותיה ללא רחס. ימי "המערכה הסטטית" האלה היו גם ימי אסונה של העיר. המטוסים הבריטיים, שאיתרו את המקומות שבהם התבצרו חיילים בתוך בתי העיר, העבירו לסוללות התותחים באופן יומיומי נתוני יעדים ויחד ניסו להשמיד רבים ככל האפשר. גם הצבא העות'מאני לא היה פסיבי ותקף אף הוא בארטילריה ובמטוסים. אחת ההתקפות בחודש מאי פגעה בבית-החולים הבריטי בדיר אל-בֵּלַח וגרמה לאבדות רבות. בתגובה המטירי חיל האוויר הבריטי על העיר וסביבותיה 2.5 טונה פצצות. העיתונאי והסופר פֵלִיה רֶפְקִי אֶטְאִי, שליווה את גֵמַאל פאשא, תיאר את ההפגזות הכבדות על העיר וכתב: "העיר עזה שנחרבה כבר עשר פעמים במהלך ההיסטוריה נחרבת עכשיו מחדש" (Falih Rifki Atay, *Zeytindağı [Kutupyıldizi]* [kitaplığı]; מהדורה אלקטרונית, עמ' 116).

יעד מרכזי של ההפגזות הבריטיות היה מצבורי התחמושת שהוחבאו בין בתי העיר. אחד המצבורים הללו הוחבא בחדר פנימי במסגד הגדול של עזה – מסגד עֶמֶר (אל-גֵמַע אל-עֶמֶר), כנראה מתוך ההנחה שהבריטים ימנעו מלפגוע בו. מסגד עתיק זה היה הסמל הדתי החשוב של העיר. על-פי המסורת העזתית הח'ליפה השני עֶמֶר אבן אל-ח'טַאב הוא שציווה על בנייתו, על בסיס מבנה הכנסייה הביזנטית ששכנה שם ערב הכיבוש הערבי של העיר. יסודותיה של הכנסייה היו בנויים על שרידי בית-כנסת יהודי ומקדש פלישתי ששכנו באותו אתר, וכל אלה הקנו לו חשיבות היסטורית מיוחדת. המסגד, ששופץ בשנות ה־70 של המאה התשע-עשרה, היה ערב המלחמה מהמסגדים המפוארים בסוריה ובארץ ישראל. סימן ההיכר המרכזי שלו היה הצריח, שהיה יוצא דופן בנוף המדברי במידותיו ובסגנונו הממלוכי. חשיבות המסגד נבעה גם מספריית כתבי היד שבו, שהכילה

המותח ביקורת חריפה על הצבא העות'מאני, הוא קוצף על החיילים שביקשו לטענתו להרוס את העיר כדי שהבריטים לא ימצאו בנויה. "חבורות של חיילים ליקטו שאריות של רהיטים והרסו את גגות הבתים וקירותיהם כדי לקחת מהם את חלקי העץ", תיאר את אשר ראה, "הם כרתו את העצים שבכרמים ורעו את בהמות המשא והסוסים שלהם בשדות המעובדים. הצבא העות'מאני השקיע מאמץ נחוש להרוס את העיר. הם לא השאירו על עומד אף בית, גדר או עץ" (אל-טבאע, עמ' 315-316). את תיאורו של אל-טבאע אפשר לאמת באמצעות עדויות החיילים הבריטים, שמצאו את הדלתות, המשקופים ושאר חלקי העץ והמתכת שפורקו מבתי עזה כשהם משולבים בביצורי הצבא העות'מאני מסביב לעיר. בעיני הבריטים היה בכך כדי להשקיט מעט את מצפונם על ההרס שהם עצמם חוללו בעיר. "לא רק תותחינו בלבד החריבו את עזה", סיפר החייל טוד גילני, "התורכים ניתצו בתים רבים כדי לבצר את עמדותיהם הרופפות. מצאנו שערים, דלתות, חלקי רצפות וגגות שלמים, שניתקו ממקומם כדי לסמוך את שקי החול המתמוטטים" (לואיל תומס וקנת בראון קולינגס, **עם אלנבי בכיבוש הארץ**, תל אביב: מצפה, 1938, עמ' 86).

במרוצת ששת החודשים שחלפו עד לכיבוש עזה בידי הבריטים ב-7 בנובמבר, בין ההתבצרות וההפגזות הלכה העיר והתפרקה. למרבה האירוניה, דווקא לפני המערכה האחרונה הזו, שבה הייתה העיר באר-שבע שדה הקרב המרכזי, ספגה עזה מנה גדושה נוספת של הפגזות. מהלך ההטעיה שנקט הגנרל אלנבי נועד ליצור רושם כאילו הבריטים ינסו לכבוש את עזה בשלישית, ולכן העיר רוככה בארטילריה, כביכול כהכנה לתקיפה קרקעית. "התורכים קיבלו הכנה מספקת של ארטילריה, הם לא חוו דבר כזה בגליפולי", כתב ויליאם מייסי (Massey) שליווה את חיל המשלוח המצרי מטעם עיתון ה**טיימס** הלונדוני, "במשך למעלה משבוע, המטירו ספינות קרב, הוביצרים כבדים [תותחים] וסוללות שדה אש מדהימה על ההגנה, יצרו פערים גדולים בתוכה, אך חלק מהקווים עדיין ניתנו לשיקום. לתורכים לא היה העוז להמשיך והם נסוגו" (ויליאם מייסי ב-*Times*, 10 בנובמבר 1917). היחידות המועטות שנכנסו בסופו של דבר אל העיר כבשוה בלא קרב. בעוד שהכוח העיקרי, בפיקודו של אלנבי, המשיך מבאר-שבע בשעטה לכיוון ירושלים, לידם של החיילים שהגיעו לעזה מה שהיה שדה הקרב של אתמול חזר באחת להיות עיר. המחזה הסוראליסטי-כמעט שנגלה לעיני החיילים הבריטים ביטא את הפרדוקס הזה. בתיאורי החיילים שנכנסו לעיר מתואר ההרס הרב שהתחולל בה והתנאים הבלתי-אפשריים שבהם שרד הצבא העות'מאני. רולנדס קולדיקוט (Coldicott), מפקד פלוגה צעיר שנשלח למחנה הצבאי שהוקם בפאתי עזה אחרי הקרב בבאר-שבע, יצא עם אחד מקציניו לתור את העיר. לבד מסקירה נרחבת של ההרס בעיר, שלפי תיאורו "לא נראה אפילו בצרפת",

מסגד עזה אחרי שתי המתקפות, 1917

מאות כתבי יד מוסלמיים מתקופות שונות ונחשבה מקבילה בחשיבותה לספריית מסגד אל-אקצא ולזו של מסגד אל-ג'זאר בעכו. בצדה שכנה גם המִדְרָסָה המרכזית של העיר. כבר אחרי הקרב השני, באפריל, דיווחו העות'מאנים שהבריטים מכוונים אש ארטילרית אל המסגד, אולם רק בתחילת מאי נרשמה פגיעה מדויקת בו. מצבור תחמושת שהיה במסגד הגדול הופגז על-ידי סוללת תותחים בריטיים, וחמש פגיעות ישירות הביאו לפיצוץ גדול. "לצערנו הפגזה זו הביאה לנוק משמעותי למסגד", נכתב לקונית בדו"ח של חטיבת המזרח התיכון של חיל האוויר המלכותי שנשלח למשרד המלחמה בסוף אותו חודש. החיילים הבריטים, שצפו בפיצוץ מתוך שוחותיהם, היו מאופקים פחות בתיאוריהם. המבנה הגדול הילך עליהם אימים: "בכל מקום שבו הלכת הרגשת כי העיניים של התורכים צופות מראש הצריח. הצריח היה חייב ליפול והוא אכן נפל, התותחנים דאגו לכך", כתב אחד מהם, "אם לשפוט לפי עוצמת הפיצוץ שנשמע משם יום אחד אחרי הצהריים, נראה כי אכן התורכים הסתירו שם הרבה תחמושת!" (John More, *With Allenby's Crusaders*, London: Heath, Cranton, 1923, עמ' 29).

לשמע הידיעות על חורבנו של המסגד החשוב, יצא מצטפא אל-טבאע, ששהה אז בעיר רמלה, לעבר עזה ב-12 ביוני. כפי שסופר לעיל, אל-טבאע ביקש להציל את מה שנותר מכתבי היד. בהגיעו לעיר גילה כי רבים מהם הושחתו, ואחרים נלקחו או אף נמכרו בידי החיילים התורכים. בכל זאת אסף אל-טבאע את מה שהצליח לאסוף ויצא את העיר, כשהוא מקונן על גורלו של המסגד האהוב. באותו ביקור חזה אל-טבאע בהרס שחוללו החיילים בעיר. בספרו,

מחלחלות אל תיאורו הפנטזיות על אודות העיר ה"מזרחית" שאותה ביקשו החיילים למצוא:

בהמשך דרכנו אל העיר עצמה נתקלנו לפתע בנתיב המרכזי, דרך גדולה ובולטת עברה בצורה ישרה בין הרחובות ועיי החורבות של העיר. מנורות גז ועמודי טלגרף ניצבו משני צדיה במרווחים קבועים. היה זה ניגוד מוזר, ההתערבות הצבאית של החדש בישן, עזה העתיקה הייתה כמו עיר מהאגדות שקסם טילטל אותה לרסיסים בשעה שישנה. אפשר היה לדמיין את השממה הזו של בתי אבן כעיר מאוכלסת, הומה גברים ונשים המחיים את הצבעים השמחים והעצובים של המזרח. הלכנו בדממה אל השדרה המרכזית, מעלה אטי המביא אותך אל הפסגה, אל המקום המרכזי שבו שואבים את המים. היה זה מערך נאה של בתי אבן עתיקים, לא כמו אותן מזרקות השתייה ה"אליזבתניות" שרואים בבתי הלורדים בפרברים. כאן הובילה אמת מים אל חצר גדולה מרוצפת אבן, שבמרכזה מזרקה עם כיור עגול. מספר רב של צדפים נערמו לידו, ולפיכך הנחנו כי נשים ישבו שם ומכרו צדפים, כפי שנערות הפרחים שלנו יושבות במקום שבו יורה האהבה את חציה בכיכר פיקדילי. איזה שאון ופטפטת ידע המקום עד לא מזמן ובמרוצת הדורות! כעת היה הכול יבש ושקט, אמת המים שבורה והכול נטוש [...].

Rowlands Coldicott, *London Men in Palestine*, (עמ' 39-40), London: Edward Arnold, 1919

המסגד ההרוס היה אתר מסקרן במיוחד, וחיילים רבים מתארים אותו ביומניהם. כחלק מהנהג הצבאי אחדים מן

החיילים גם לקחו כנראה "מזכרות" מכתבי יד שנותרו בו. בשנת 1964 החזיר אחד מהם, קולונל בחיל הים הבריטי, דרך השגריר הבריטי בקהיר, ספר קראן עתיק שלקח בנובמבר 1917. הקראן, שניצב כיום מאחורי מחיצת זכוכית בספריית מסגד עמר בעיר, מוצג לנכנסים כסמל לעושרה של הספרייה לפני שפשעו בה החיילים התורכים והבריטים. החודשים שבהם ישבו החיילים הבריטים בעיר הנטושה תועדו באריכות על-ידי מחלקת הקולנוע של משרד המלחמה. באופן אירוני, מראות העיר החרבה והריסות המסגד הגדול הוקרנו ביומני הקולנוע בלונדון כמייצגים את התקדמותו המוצלחת של הצבא בחזית ארץ ישראל, עוד לפני שאנשי עזה עצמם חזו במצבה של העיר.

בעדויות של החיילים הבריטים מזכרים לעתים אנשים יחידים המסתובבים בין חורבות העיר. אולם כיבוש העיר לא הביא באופן מידי לחזרתם של תושביה, ואלה שמופיעים בתיאורים הללו הגיעו כנראה מהכפרים שמדרום לעזה, שהיו עד אותו זמן בשליטה בריטית. רבים מאנשי עזה היגרו לערים שמצפון ל"קו שתי העוג'ות" – הקו שהפריד בין הכוחות הבריטיים לעות'מאניים (בין ואדי עוג'ה, הוא הירקון, במערב והכפר עוג'ה אל-תחתא, מצפון ליריחו, במזרח) – שאותו חצו הבריטים רק במתקפת הסתיו של שנת 1918. גם לאחר המתקפה אישר תחילה הממשל הצבאי את חזרתם של המ'ח'תארים בלבד. בדו"ח שכתב בדצמבר 1918 אברהם אלמליח, מי שהיה לפני המלחמה מנהל הסניף העזתי של בנק אנגלו-פלסטיונה, להנהלת הבנק ביפו, הוא תיאר את הקושי באיתור החייבים בעיר: "עלינו להעיר, שכמעט כל בעלי החובות הגדולים אינם נמצאים

מגני העיר עזה בקרב הראשון, 1917

בעיר, אחדים במצרים, אחדים בערי סוריה ואחדים בכפרים אשר בסביבה ולא היה אפשר כמוכן לדבר אתם". מרשימת השמות המצורפת לדו"ח אכן עולה, כי חייבי הבנק – מוסלמים, נוצרים ויהודים מעזה – נותרו עדיין במקומות תפוצתם, מאלכסנדריה דרך יפו ורמלה ועד דמשק וחלב. מעניין לציין, כי בין המעטים ששבו כבר לעיר בשלב זה היו ח'ליל בסיסו, שהשתכן כאמור בגדרה, וסעיד אל-שא, ששב מחברון (תיק L51\201 הארכיון הציוני המרכזי). צילה מרגולין, שהייתה מראשוני הקהילה היהודית המתחדשת בעיר, כתבה ביומנה כי עם הגעתה לעזה שנה לאחר מכן, בסתיו של 1919, "הישוב הערבי עוד היה קטן, והתושבים הותיקים טרם הספיקו לחזור מהמקומות אליהם נמלטו ממוראות המלחמה" (יהודית קציר, **צילה**, בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2013, עמ' 143).

עם שובם של אנשי עזה אט-אט אל העיר, החלו להתברר ממדי האסון. "חזרנו לעזה ומצאנו הריסות וחורבות בכל שכונה ורחוב", כתב בהג'ת עטא סַפִּי, "גם הבית שלנו, שהיה שכן למסגד הגדול, לא ניצל מהפגיעה ומצאנו שם שני חדרים שהגג שלהם קרס. על כך נוסף ההרס שעשו החיילים התורכים ברוב הבתים" (בהג'ת עטא סַפִּי, **זכריאת אל-סנין אל-הניה פי רבוע ע'זה אל-האשמיה**, עזה, 1990, עמ' 7). רבים הבינו כי אין טעם לחזור אליה במצבה. כך, למשל, משפחתו של אבראהים ח'ליל סכיכ נשארה ברמלה גם בתום המלחמה, "עד שנבנתה שוב העיר והחיים חזרו למסלולם". היו גם משפחות שלא חזרו עוד לעיר כלל. במפקד שערכו הבריטים בשנת 1922 נמנו בעזה 17,480 איש, פחות ממחצית מהתושבים שחיו בה לפני המלחמה. ירידה בולטת כזו אומרת דרשני: לאן נעלמה למעלה ממחצית אוכלוסיית העיר? התשובה לשאלה מעורפלת, ובשלב זה של המחקר אפשר להציג רק אומדנים והשערות חלקיות. עֶאָרְף אל-עארף העריך כי בערים הסוריות חוּמָץ וּחַמַּאת השתקעו כ-3,000 מתושבי העיר, וכי גם בחיפה וביפו נותרו משפחות עזתיות רבות שלא חזרו לעיר מעולם. לדבריו, בשנת 1943, מועד כתיבת ספרו, היו קיימות בערים הללו שכונות מיוחדות למהגרי עזה. יוסף יודילביץ', שביקר בעזה בסוף שנת 1926, שמע מבאי בית-הקפה, כי 4,000 איש עזבו את העיר אל מחוץ לארץ, וכ-5,000 איש היגרו ליפו. שחזור מסודר ומלא יותר של התמונה הדמוגרפית בעזה לפני המלחמה ואחריה מצריך מחקר נוסף.

לבד ממצבם של המבנים בעזה, ממד חשוב נוסף של הרס היה אפשר לראות בפגיעה האקולוגית בסביבתה. כאמור, המרחב שמסביב לעזה היה לפני המלחמה "אסם התבואה" של דרום הארץ. הכפריים גידלו באופן מסורתי בעיקר דגנים, שבהם סחרו בשוקי העיר וחלקם יוצאו לאירופה, ואת העיר עצמה הקיפו כרמי זיתים, מטעי דקלים ופירות נשירים שונים. נוף הזיתים של עזה מובא בין השאר בתיאוריו של אבראהים ח'ליל סַפִּי, כתפאורה לסיפורים הנוסטלגיים

שאמו הייתה מספרת לו על העיר שלפני המלחמה. בסיוור של אנשי חברת "הכשרת היישוב" לקראת סיום המלחמה, עברו המסיירים בעזה הנטושה ובכפריה ותיארו את הפוטנציאל החקלאי של האדמות ואת מצבם של הכפרים. מדיווחם עולה כי רוב האדמות בסביבתה של העיר לא עובדו במשך כשנתיים, מאחר שגם כפרי הסביבה ניטשו. גם לאחר שובם של מקצת מהפלאחים, הם לא היו יכולים לחזור ולעבד את האדמה. מפאת הרעב, זרעים שחילק הממשל הצבאי הבריטי לפלאחים נאכלו לעתים במקום שיזרעו. "הכפרים הסמוכים לעזה [תושביהם] גורשו ממקומותיהם כולם התדלדלו מאוד וכל אדמתם נשארה בור", מסכם הדו"ח, "מצבם הוא כה רע, עד שאם לא תבוא להם עזרה מצד הממשלה או מידידיהם במצרים אין להם שום תקווה לעבד את אדמתם גם בשנה הבאה" (תיק L18\6290, הארכיון הציוני המרכזי). בירוא היערות במרחב של סוריה וארץ ישראל, שנועד לספק פחם כמקור אנרגיה חלופי לרכבות במקום הפחם שאספקתו נפסקה עם חסימת הנתבים הימיים, לא פסח גם על עזה. ברוח המימרה שצוטטה מפי קרס פון קרנסשטיין, "אם יחסרו עצים נבעיר אנשים", גם המטעים והכרמים המפורסמים בסביבתה הקרובה של העיר הושמדו לחלוטין בידי החיילים העות'מאנים. הפרשים האוסטרלים שנכנסו אל העיר בנובמבר 1917 סיפרו, כי מטעי האגסים שבהם הסתתרו בשני הקרבות הראשונים היו למגרשים ריקים לאחר הקרב האחרון. עארף אל-עארף מציין כי תעשיית השמן, שהייתה מענפי הייצוא החשובים של העיר לפני המלחמה, הפכה למלאכה זניחה בעזה שלאחריה, וכך גם יצוא התמרים. ההרס האקולוגי שחוללה המלחמה סביב העיר השפיע באופן ישיר על הקושי בשיקומה לאחר המלחמה, משום שרוב אדמות הכפרים הסובבים אותה היו בבעלות משפחות עזתיות. עם הפסקת הפעילות החקלאית הידרדר ערכן של הקרקעות, ובעליהן לא יכלו לשלם לפלאחים, דבר שהקשה על חידוש הפעילות החקלאית. היבט חשוב נוסף הוא היותם של חלק מהשדות והמטעים נכסי הקדש מוסלמי, שפירותיהם מימנו הפעלה של מסגדים ומדַרְסוֹת בתוך העיר. הרס הנכסים המקדישים הביא באופן ישיר גם להפסקת פעילותם של המוסדות שנהנו מפירותיהם והכביד על שיקומם לאחר המלחמה.

השיקום אחרי המלחמה

על ממדי ההרס שנגרם לעיר אפשר ללמוד מעדויות המבקרים בה, המתארים במהלך שלושת העשורים שלאחר המלחמה את מאמצי השיקום של המבנים ושל האוכלוסייה. בשונה מהמקובל בהיסטוריוגרפיה של ארץ ישראל-פלסטין, הרואה בימי המנדט הבריטי תקופה שעיקרה מאבק לאומי, נראה שאת קורות עזה ואנשיה בתקופה הזו יש להבין כפרק של שיקום שלאחר מלחמה. מי שהחל להניע את המאמצים

לבנייה מחדש של העיר היה הנציב העליון הראשון, הרברט סמואל. לאחר המלחמה אמד סמואל את הנזק שנגרם לעיר והציג בפני משרד החוץ הבריטי:

העיר עזה סבלה ככל הנראה מפעילות צבאית יותר מכל עיר אחרת בזירת הפעולה, כמעט כל בנייניה נהרסו, ואפשר להשוות את הרושם הנוכחי שהיא יוצרת לזה של אזורי האסון בצרפת או בבליה [...] האוכלוסייה המקורית הידלדלה כעת לכשליש ממספרה, ובמצב ההריסות הנוכחי אין הרבה מה שימשוך את שאר התושבים לחזור, או [שימשוך] אוכלוסייה חדשה להתיישב בעיר.

(הנציב העליון למשרד החוץ, 22 ביוני 1921, הארכיון הלאומי הבריטי, CO733.4)

סמואל ומושל תת-המחוז של עזה ביקשו לקבל מהממשלה הבריטית מימון לשיקום העיר, שפליטיה החלו לחזור אליה ולהתיישב במבנים ההרוסים. בשביל אלה, המגורים בחלקי הבתים ובין ההריסות היו חלק מהווי החיים של העיר במהלך שנות ה-20 וה-30. "אנשי עזה נאלצו להסתפק במה שנשאר מבתיהם: חדר אחד או שניים, גם למשפחות גדולות", תיאר בהג'ט עטא ספיכ את ילדותו. חוויות מיוחדות לילדי העיר טמנו בחובן ההריסות של המבנים הגדולים, ובהן הריסות המסגד הגדול. ערימה "גבוהה של שני מטרים" של פגזים וקליעי רובים, שנותרה באחד מחדריו, שימשה את בהג'ט וחבריו ליצירת נפצים וזיקוקים. במשך חודשים אחדים השתעשעו הילדים במשחק המסוכן עד שהאתר התגלה על-ידי תושבי עזה ואלה התיכו בהמוניהם את הקליעים לשימושם. סמואל ראה במצב זה שעת כושר להרים את קרנו של הממשל הבריטי בעיני הערבים בעזה. במכתב אל משרד החוץ הבריטי שטח את טענתו, כי שיקום של העיר במימון בריטי עשוי להביא ל"אפקט פוליטי ברחבי פלסטינה שיתרום רבות לפופולריות של הממשל הבריטי". ואולם משרד החוץ, אף ש"הבין ללב העניין", לא קיבל את הצעתו של סמואל, בטענה כי אין כל קרנות באוצר המלכותי שיכולות לממן פרויקט שכזה. אנשי המשרד הציעו לנציב, אולי בלגלוג מה, לעניין בדבר את ההסתדרות הציונית, שאולי תרצה – על מנת ליצור אהדה כלפיה בקרב הערבים – לגייס קרנות "ממגזר התכשיטים בארצות-הברית" לשיקומה של העיר (משרד החוץ לנציב העליון, 29 באוקטובר 1920, הארכיון הלאומי הבריטי, CO733.4).

הרעיון שהיהודים הציונים יביאו לשיקום הבתים בעזה, רעיון שהוצע באופן היפותטי ואולי ציני-משהו בממשל הבריטי, עלה גם בדעתם של יהודים וערבים בעיר. כזכור, במהלך המלחמה עזבו את עזה מעט היהודים הספרדים שחיו בה לפני, ועם סיומה הלכה והתגבשה בה קהילה יהודית חדשה בעידוד ההנהלה הציונית, שביקשה לקיים נקודת התיישבות יהודית נוספת באזור לצד חוות רוחמה. ואולם בפני קהילה חלוצית זו עמדו קשיים רבים. בעיר לא

היו כמעט בתים שמצבם הפיסי אפשר להתיישב בהם, ובעלי הבתים הערבים העלו בצורה ניכרת את דמי השכירות של הבתים המעטים שהיו ראויים למגורים. באפריל 1921 פנתה "מועצת העיר" שעמדה בראש הקהילה היהודית – שמנתה כ-50 איש – במכתב אל הסתדרות הציונית, והציעה שזו תשכור בתים בעיר לתקופות ארוכות, תממן את שיקומם ותשכן בהם יהודים המבקשים להתיישב בעזה. כך יעלה היצע הבתים התקינים בעיר, המחירים יירדו והיהודים יקחו חלק פעיל בשיקומה. תוכנית זו לא יצאה אמנם לפועל, שכן היו בקהילה היהודית מי שחששו מהרושם שמהלך כזה עלול לעשות על הערבים. רעיונות מעין אלה עדיין עלו בעזה בשנת 1923 גם מצדם של הערבים: בדו"ח שנכתב על מצב הקהילה היהודית בעיר באותה שנה צוין, כי "הערבים מצפים שהיהודים יבואו ויבנו את הבתים בתנאים של חכירה לזמן ידוע, אבל כשבא הדבר לידי מעשה, לאמר – שבאה הצעה כזו מצד יהודי, חפץ הערבי לנצל את הענין לטובתו בלי גבול" ("מצב הערים עזה, חברון ובאר-שבע ואפשרות פיתוחן", הארכיון הציוני המרכזי, S8/1205).

סמואל ניסה לעניין בשיקום העיר גם את משרד המושבות, והציע דרכים שונות שבהן תוכל הממשלה הבריטית להלוות כסף לבעלי הבתים בעזה. ההחלטה על התוכנית הרצויה התקבלה בסופו של דבר רק בשנת 1923. בתוכנית זו נקבע, שהממשל הבריטי ישווק מגרשים לבנייה על שטח דיונות חול של כ-5,000 דונם, השוכן בין העיר לבין רצועת החוף. שטח זה, שהוגדר על-ידי הממשל העות'מאני כאדמת "מחלול" (בבעלות המדינה), ולא אחת נתפש בעיני גופים ציוניים טרום המלחמה כשטח פוטנציאלי להתיישבות, הוכרז בדצמבר 1921 על-ידי הבריטים כ"אזור יער סגור" ובאופן זה נמנע בו פיתוח מכל סוג. שיווק המגרשים שם נועד להקים קרן שממנה יוכלו בעלי הבתים בעזה ללוות כסף ובעזרתו לשקם את בתיהם. בניין הבתים בשכונה החדשה, שעתידה הייתה להיקרא אל-ק'מאל ("החולות"), ושיקום הבתים ההרוסים בעיר, נועדו להתבצע לפי התוכנית שהוצעה ובאישור מתכנן העיר שהתמנה על-ידי הממשל הבריטי. בעזרת מנגנון זה ביקשו הבריטים לסייע בשיקומה של עזה, ולמעשה לעצבה מחדש בתיקון ההריסות בעיר העתיקה, במשיכת מתגוררים חדשים לעיר החדשה, ואגב כך השתלטות על החול הנודד שכיסה תדיר כבישים ורחובות בעיר. מודעות הקוראות למעוניינים לקנות מגרשים פורסמו בעיתונות העברית והערבית בינואר 1925, אולם על אף ההבטחה שבתוכנית, לקח זמן רב להוציאה לפועל. באפריל 1927, כמעט עשר שנים לאחר גירוש תושביה, סופר בעיתון **דבר** כי מצבה הפיסי של העיר כמעט לא השתנה: "הריסותיה לא נבנו ולא ידוע מתי תכוננה. התושבים בעלי הבתים החרבים מתקנים פה ושם את החורבות תיקון קל ארעי עד כדי אפשרות מינימלית לגור בהן. העיר עושה משום כך רושם עגום מאוד. עומדים בנס קירות של בתים הרוסים,

התרחשו גירוש וחורבן באותה עיר והביאו לשינוי פניה האנושיים והפיסיים. לשם ההשוואה, פרשת גירוש היהודים ומיעוט הערבים מיפו ומתל-אביב הסתיימה עם חזרתם של רוב הגולים לבתיהם, בתים שנותרו יציבים על עומדם ללא פגע. רשימות הרהיטים הסדורות שהכין "ועד ההגירה" בראשותו של מאיר דיזנגוף מבעוד מועד סייעו עד מהרה בהחזרת כל הרכוש שננטש במלחמה לבעליו ולהשבת החיים למסלולם. אולם על אף הקושי לגזור גזרה שווה מזירה אחת לאחרת, סיפורה של עזה חושף בפנינו, כי למאורעות המלחמה פנים שונות ומגוונות ולגבי חלקן, כמו המקרה דנן, המחקר רק בראשיתו. במאמר זה ביקשתי להציע דרך אחת לחשוף נדבכים נסתרים בהיסטוריה של המלחמה: שילוב התובנות המוצעות בהיבט הצבאי עם בחינת ההיבטים האזרחיים של מרחב המלחמה. כמו כן, ההתמקדות בהשפעה המכרעת של שנות המלחמה על קורותיהם של העיר עזה ואנשיה גם לאחר שוך הקרבות, עשויה לסייע במתן פרשנות חדשה לשנים הראשונות של תקופת המנדטים במזרח התיכון בכלל ובארץ ישראל-פלסטיין בפרט.

* * *

אני מבקש להודות לפרופסור יגאל שפי, לד"ר יובל בן-בסט ולד"ר אבנר וישניצר על סיועם בהכנת המאמר.

לקריאה נוספת:

עמ'מאן מצטפא אל-טבאע, **אתחאף אל-אעזא פי תאריח' עזה**, עזה: מכתבת אל-יאזג', 1999.

אבראהים ח'ליל ספיכ, **עזה עבר אל-תאריח'**, עזה, 1994.

אבראהים ח'ליל ספיכ, **שריט אל-זכריאת ען עזה קבל נצף קרן**, ירושלים: דאר אל-כתב, ללא שנה.

בהג'ת עטא ספיכ, **זכריאת אל-סנין אל-הניה פי רבוע עזה אל-האשמיה**, עזה, 1990.

עארף אל-עארף, **תאריח' עזה**, ירושלים: דאר אל-איתאם אל-אסלאמיה, 1943.

יהודית קציר, **צילה**, בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2013.

Ilana Feldman, **Governing Gaza: Bureaucracy, Authority and Work of Rule, 1917–1967**, Durham: Duke University Press, 2008.

Matthew Stibbe (ed.), **Captivity, Forced Labour and Forced Migration in Europe during the First World War**, London and New York: Routledge, 2009.

מקורות האירורים:

תמונה בעמוד 41 למעלה: *Matson Photograph Collection, Library of Congress*

תמונות בעמודים 41 למטה, 47, 48: *Library of Congress*

פה ושם שרידי בניינים וסכנה לעבור על ידם" (דבר, 7 באפריל 1927). הארכאולוג פלינדרס פיטרי (Petrie), שחפר באותה שנה בסביבות עזה, כתב אף הוא על מצבה של העיר, וציין כי הוא שמח שהחפירה מספקת תעסוקה לכמה עשרות מאנשי עזה שטרם שיקמו את פרנסתם.

על התחלה של שיקום עצמאי בפאתי העיר אפשר ללמוד מתיאורו של מדריך הנוף של הבישוף האנגליקני מקינס (MacInnes) משנת 1933, שנועד לנוסעי הרכבת בארץ ישראל. ספרון זה הסב את תשומת לבם של הנוסעים הבאים ממצרים "להריסות של עזה, שברובן כבר נבנו מחדש", בעברם מול העיר מיד אחרי שחזו במקום שבו נשא שמשון הגיבור את שערי העיר (Rennie MacInnes, *Notes for Travelers by Road and Trails in Palestine and Syria*, London: H.B. Skinner, 1933, עמ' 12). ואולם מה שראו נוסעי הרכבת בחולפם ביעף לא ייצג את מצב השיקום האמתי של עזה. במפקד האוכלוסין הבריטי בשנת 1931 נמנו בעיר 17,046 תושבים, פחות אפילו ממניינם בה בשנת 1922. גם האוכלוסייה הכפרית של מחוז עזה התמעטה באותן שנים כתוצאה מתהליך של עיור, אך לא מהגירה אל העיר עזה עצמה. עד לאותה שנה נקנו 71 חלקות בלבד מתוך כ-2,000 באדמת אל-רמאל, ורק בהמשך אותה שנה אושרה תוכנית לבניין הבתים הראשונים. מצב הקרקע, ובעיקר המחסור בבארות בתחומה, לא עודד רבים לרכוש בה חלקות, ורק באמצע שנות ה-40 הושלמה בנייתם של רוב הבתים בשכונה החדשה. הייעוד המקורי של התוכנית נזנח בינתיים, שכן אותם קונים חדשים היו ממילא בעלי הון שיכלו לשקם בעצמם את הבתים שנהרסו במלחמה. את הבתים שלא שוקמו ראה בשנת 1942 יוסף ברסלבסקי, שביקר בשכונה החדשה והתרשם מאוד, אולם בהגיעו לעיר העתיקה של עזה גילה בין החורבות כי "עקבות החרבן וההרס מימי מלחמת העולם הראשונה טרם נמחו ממקומות שונים עד היום" (יוסף ברסלבסקי, **הידעת את הארץ: ארץ הנגב**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1946, עמ' 277). ובכל זאת, במהלך שנות ה-40 חל גידול משמעותי במספר תושביה של העיר: אל-עארף ציין בשנת 1943 כי העיר מנתה כ-33 אלף איש, ומן הנתונים הבריטיים עולה כי בשנת 1946 הגיע מספר תושביה ל-37,820 איש. ואולם השינוי הפוליטי והדמוגרפי החריף שעברה העיר עם יצירתה של רצועת עזה אחרי מלחמת 1948, סתם את הגולל על המאמצים להביא לשיקומה המלא. הצפתה של עזה בפליטי המלחמה מרחבי הארץ העלימה את העיר העתיקה שלה, ובנייתה של המורשת ההיסטורית הפלסטינית בשירות המאבק הלאומי השכיח את סיפורם של העיר ואנשיה במלחמת העולם הראשונה. סיפורה של עזה אינו מייצג את גורלן של ערים אחרות במרחב של סוריה וארץ ישראל. היה זה מקרה ייחודי, שבו